

Пізньюскіфське селище Сорока// Археологія.- 1979.- №29.-С.50; 6. Восколуп В.П. Вказана праця.-С.11; 7.Брайчевський М.Ю. Вказана праця.-С. 50-52,71-89,152-188; 8.Там само.- С.28,61; 9.Там само.- С.239-240; 10. Гей О.Д., Бажан І.А. Хронологія епохи «готських походів»(на території Восточної Європи і Кавказу).-М.,1997.- С.41-42,138; 11. Там само.- С.42,139; 12. Там само.-С. 42.

П. І. Хавлюк

КОЛИ І ЯК ВИНИКЛО УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО?

Поставлені у заголовку питання про соціальний прошарок чи стан українського народу має давню і славу історію. Відповідь на них можлива з урахуванням даних археології і тому не буде великою помилкою твердження М. Грушевського про виникнення козацтва в XV ст., бо вчений не займався археологією і не міг глянути глибше XV ст.¹ У нього є, правда, думка про те, що козаками можна вважати й антів².

Стосовно антів зазначемо, що це був цілий народ, який заселив у V-VII і наступних століттях Подніпров'я і Подунав'я. З ним повинен був рахуватися ряд племен і народів, які сусідили з ними, навіть Візантія.

У багатьох дослідників склалася думка про те, ніби український степ у давнину і в часи Київської Русі був майже безлюдною місцевістю, особливо в післямонгольській час.

Тим часом існує багато праць відомих дореволюційних і нинішніх істориків та археологів, зокрема Б.О.Рибаківа, П.М.Третьякова, М.І.Артамонова та ін., які торкалися питання заселення Подніпров'я в перших століттях нової ери. Ми не будемо детально розглядати це питання, бо є відома стаття І.Ф.Корзухіної, в якій підведені підсумки заселення цього регіону до XII ст.³ Тут якраз є відомості про простори Середнього Подніпров'я, які не залишались пустим місцем з давніх-давен. В цій праці не враховані, правда, новітні археологічні дослідження, проведені в 60-70-х роках. Саме в них йдеться про ряд пам'яток, які мають пряме відношення до розглядуваної теми.

В цей час ми розвідали 90 і дослідили стаціонарно 5 антських пам'яток⁴. З'явилися дослідження окремих пунктів південних частин Подніпров'я, але про це далі. Як би то не було, склалась думка, що українські степи, Північне Причорномор'я, зокрема, ряд віків являло собою прохідний коридор для багатьох етносів з Азії в Європу, принаймні в Подунав'я і в Центрально-Європейську низовину. Про це ґрунтовно написано у праці П. П.Толочка⁵, яка вийшла з друку недавно. Виявляється, що в цьому коридорі, хоча й незручно, жило чисельне населення і відбувались важливі події.

Останнім часом з'явилися і ряд інших досліджень, які підтверджують цю думку.

Одним із них є повідомлення про заселення обох берегів Дніпра до XIII ст. включно, де вказані відомості про 123 пункти⁶. Більш південних районів стосуються наші дослідження. У 1972 р. на берегах р. Сороки, що в Іллінецькому районі, біля села Чорторії в зручному місці біля броду в урочищі "Ялесева гребля", досліджено могильник. Тут розкопано 37 поховань, кілька жител і господарських споруд, в тому числі дві слов'янських напівземлянки.

Серед 8 похованих – люди похилого віку з кочівницьким інвентарем. Біля них знайдено металеве дзеркало, портупею, глиняний посуд і прикраси. Це були, про що свідчать їхні черепи, монголо-європеїди. Обряд поховання, відхилення від християнських звичаїв, свідчать на користь їх кочівницького походження. Дитячі поховання мали дротяні хрестики. Перед нами небіжчики, відомі в давньоруських літописах під назвою "своїх поганих".

Могильник датується XIII ст. Відомості про існування населення в степах, переважно чорних клобуків, знаходимо в публікації А.О.Добровольського⁷.

Більш південних районів стосується ряд досліджень своєрідної змішаної культури, що підтверджує різноетнічність населення цього регіону в XII-XIII ст.

Воно пережило золотоординське нашествя. Ця маса людей не становила для монголо-татар небезпеки, особливо невеликі торгово-ремісничі хутори біля дніпрових порогів і на переправах поблизу бродів на Південному Бузі і Дніпрі. Протягом довгого часу вказане населення змішувалось. Про це свідчать могильники, розкопані в Молдавії /Лімбар/ і на Дніпрі /Каїри/. Тут простежуються серед черепів похованих європеїди і монголоїди.

Хоча склад населення в XII-XIII ст. в степах був непростий, однак воно продовжувало мешкати в цих районах, обслуговувати переправи. Займалось ремеслом і сільським господарством. Значна частина населення, як вважає А.А.Козловський⁸, складалась з слов'ян, серед якого чільне місце займали бродники – представники різних змішаних етносів, з переважаючою чисельністю слов'ян.

Важливі і досить детальні описи побуту слов'янського населення та його відносини з кочівниками в південному Подніпров'ї і вздовж Дніпра дослідила А.Т. Сміленко⁹.

З цих досліджень ми довідуємось про ряд пунктів, з чого стає ясно про існування тут населення, яке займалось сільським господарством, передавало свій досвід кочівникам.

Як би то не було, стосовно цього населення є багато досліджень, які проливають яскраве світло на існування тут досить своєрідної, хоча і змішаної маси людей.

Вказане населення пережило золотоординське нашествя і зберегло себе і свою культуру. Потрібно відзначити, що з його середовища, яке називали “вигінцями”, формуються вільні дружини і досить чисельні загони. Це так звані бродники. Першу згадку про них маємо до 1147 р.¹⁰. Цього ж року до князя Святослава Ольговича із своїм загоном прийшов знаменитий блукач Іванко Ростиславович Берладник. В його загоні люди називались дунайськими слов'янами, або “подунайцями” і “галицькими вигінцями”, які опинились так далеко від своїх співплемінників як втікачі від свавілля багатих. Їх було 6000. Це ще не були козаки, хоча Плетнева С.А. цю категорію населення зосереджує у низів'ях Дніпра і Дону¹¹. Доречно сказати, що ця думка є небезпідставною.

Що ж це були за люди насправді? З давніх-давен після їх появи в українських степах це ті смерди і всяка біднота, що втікала від своїх експлуататорів. Вони створювали свої загони для самозахисту і намагались бути в степах незалежними від будь-кого. Ми знаємо про них дуже мало, але це вже була помітна сила. Можна припустити, що серед них знаходились представники кочівницького етносу, які виділялись своєю войовничістю і завзяттям. Поки що немає вагомих підстав зв'язувати їх з давніми козаками, але, як кажуть, ніщо не виникає на порожньому місці. Вони протягом довгого часу являли собою масу, в якій кристалізувались звичаї непокори, самостійності, життя гуртом в небезпеці та ряд особливостей поведінки, що впливала з їх побуту.

Саме ця категорія озброєних людей до певного часу була середовищем, в якому збирались непокірні, досить своєхарактерні люди. У цей час з'являється в їх масі назва “козаки”. Назва не українська, а тому й з'явилась, що логічно, серед змішаного населення.

Вперше слово “козак”, відоме як синонім вартового у половців у XI ст.¹². Після цього воно щезає до XII ст. і з'являється під назвою “кайсацької орди”¹³.

“Кайсацька орда” – це якась інша, може, монгольська група населення. Дехто цю назву бере під сумнів і вважає цих людей казахами. Проте і в цей час існували бродники і вигнанці у великій кількості. Серед них продовжувала існувати назва “козак”, особливо серед татар.

Звідки ж походить ця назва? Відомий дослідник історії українського козацтва Яворницький Д. І. назву “козак” вважає східною¹⁴.

В лексиці деяких середньоазіатських народів слово “козак” іноді означає порохівницю. Пошуки етимології слова приводять нас до киргизів, які називали себе козаками.

Дехто з мовознавців слово козак, або точніше “кай-сак” вбачає в назві “кай” – легкий і “сак” – в’юк, тобто легков’ючний, що має логіку. Козаки завжди були легкорухливі, не обтяжені ношею тощо.

Однак, залишається безперечним те, що назва “козак” походить із Середньої Азії і з’являється на Україні разом з кочовими народами і зв’язана з їх середовищем. Деякі вчені з етимологією назви “козак” не погоджуються, а доводять, що цю назву слід пов’язувати із соціально-економічними умовами життя. Але відразу ж зауважимо, що йдеться про назву “козак”, і закріпилась вона, а не як умови і не як стан з Сходу, ввійшла в українську мову, як багато інших тюркомовних назв, які прижились і залишились в українських степах з далеких часів переселення народів. Це населення переселялось також під тиском економічних умов, але кочовики не називали себе в основній масі козаками, хоча і в них існували досить складні умови експлуатації і залежності. Звичаї їх і будова суспільства базувалися на родоплемінних засадах і слово козак в них не означало стадії експлуатації, крайньою мірою до XI ст.

Назва “козак” різко поширюється в міру зростання феодальної експлуатації і в Росії під назвою різних верств і станів населення, що тікало на окраїни /Дон, Урал, Терек/, але ця назва не походить і не має зв’язку з мірою експлуатації частини населення. Воно мало іншу назву.

До речі, ні в російській історії, ні в українській слово козак невідоме, хоча й тут існував найнижчий стан в класі експлуатованих задовго до XI ст.

Окремо слід зауважити, що козак і козацтво не клас, як гадав М.Грушевецький¹⁵, а стан, як думають інші, в тому числі й Яворницький Д.І.¹⁶

Слово “козак” збереглося в українському і російському середовищі, бо воно набрало іншого смислового звучання в умовах досить швидкої феодалізації українського суспільства під тиском іноземців, спочатку литовців, а потім поляків, що сталося пізніше, в кінці XIII і особливо XIV ст. ст.

Що ж стосується кочівників, то в їх середовищі, зокрема татар, ця назва, тобто козацтво, існувала з XI ст. безперервно, хоча вона не набрала такого значення як в українців і росіян у зв’язку з вищевказаними причинами.

Цей процес посилюється, як ми вже підкреслили, в наступний час. Після розгрому татар і послаблення їх впливу південь лісостепу і частина степів, особливо Дике поле, інтенсивно заселяється українцями і литовцями. Їх поява на вказаній вище території підтверджується також археологічними матеріалами.

Прикладом цього є хутір, досліджений нами біля с.Слобідка Немирівського району. Тут розкопано декілька жител і господарських споруд, в них знайдений типовий середньовічнолитовський матеріал: кераміка, наконечники до арбалетних стріл, шпори, ножі, замки і інші побутові речі XIV ст. Аналогічні знахідки зроблені і під час розкопок відомого в цей час укріплення Сокілець Гайсинського району¹⁷, збудованого на острові на П. Бузі князями Коріатовичами після ліквідації татаро-монгольського іга завдяки перемозі Ольгерда на р.Синюха. Саме ми вказали на цю пам’ятку, яка і досліджувалась.

Соколецька кріпость була дерев’яною, знищена в кінці XIV ст. /1392/ литовським князем Вітовтом, про що повідомляє Н. Мовчановський¹⁸. Це підтверджується потужним пластом горілих решток стін і клітей – жител всередині кріпості. В цей же рік було спалено і Брацлавський замок.

Враховуючи вищевказане, можна з впевненістю стверджувати, що з другої половини XIV ст. Південне Побужжя, в тому числі і Брацлавщина, починають інтенсивно освоюватись слов’янами і литовцями, вихідцями з північних районів, незважаючи на кочівницьку небезпеку, що залишилась з боку південноруських степів.

Згодом у зв'язку з експансією згодом поляків на Поділля, введена ними ціла система гніту призводить не тільки до феодальної залежності населення, але і до появи релігійного примусу. У пристепових районах переселенцям надавались короточасні пільги, але вони швидко забувались і не бралися до уваги. Українців польські магнати і шляхта не тільки не вважали рівними собі, а вважали їх бидлом. Все це, разом взяте, породило масову втечу населення на південь, у степи. Спочатку ця маса дотримувалась водних артерій. Маємо на увазі річки Дніпро, Південний Буг і Дністер, а згодом, не зважаючи на них, поселялась в зручних балках, вздовж дрібних притоків, утворюючи численні паланки під захистом більш досвідченого населення, що мешкало тут з давніх давен.

Ось чому цей процес, що ледве жеврів у попередню добу, розгорається в кінці XIV ст. і безупинно набирає сили в наступний час.

Кількість населення в цих районах якісно і кількісно збільшується, для цього уже існували закладені в попередню добу умови у вигляді матеріальної бази, що є надзвичайно важливим.

Попутно і доречно з'ясувати питання: хто такі козаки. У деяких дослідженнях йдеться про те, що козаки це переважно грабіжники, злодії тощо.

Зразу ж зауважимо, що вони вели війни, часто з такими ворогами, які явно грабували український народ /татари, турки, поляки/, і козаки відповідали на це адекватно.

До цього потрібно додати й те, що їх загони були погано забезпечені відповідним постачанням і це викликало певні труднощі, що змушувало поступати відповідно до обстановки. А взагалі моральні правила ведення війни в давні часи були відсутні, та і в новий час їх не завжди дотримувались. Здебільшого ці озброєні люди боронили місцеве населення від нападів дійсних розбійників, що забирали в полон тисячі людей, яких продавали на невільничих ринках. Разом з полоненими нападники гнали тисячі голів всілякої худоби, яка ставали їх здобиччю. Факти, як кажуть, загальновідомі, особливо під час нашестя кримських татар. Взагалі слід зауважити, що війна в зоні воєнних дій ведеться без дотримання законів. Таким чином, звинувачувати в пограбуваннях лише козаків – безпідставно.

Підсумуємо сказане. Отже, козацтво виникло не з XV ст., як вважав М.Грушевський, і не в XVI ст. і пізніше, як вважає І.С.Винокур, а раніше. Ми вже зазначили, що історія його починається разом з кочівниками в XI ст. і набуває бурхливого розвитку в XIII ст., особливо у XIV ст., щоб у XV ст. перетворитися у готову і помітну силу, якій належить велика роль у південноукраїнських степах до XVIII ст., тобто до відомої ліквідації Запорізької Січі й разом з нею козацтва як стану.

І давно назріло питання про належне увічнення їх пам'яті в тих районах, де базувалися вже добре відомі перші козацькі кріпості, або Січі. Їх потрібно старанно відновити і берегти, бо мало що з них вціліло через нашу байдужість до козацької славної історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. Иллюстрированная история Украины. – Киев, 1977. – С.174.
2. Грушевський М. Вказана праця. – С.173.
3. Корзухина Г.Ф.. К истории среднего Поднепровья в середине I тысячелетия н.э. "Советская археология". – Т.ХІІ.– М.,1955.– С.61-82.
4. Хавлюк П.И. Антские поселения средней части Южного Побужья.– Л.,1961.–
5. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – Киев, 1999.
6. Петрашенко В.А. Система заселения днепровского побережья вVIII-XIII вв. Тези доповідей української делегації на VI міжнародному конгресі слов'янської археології /Новгород, Росія, 1996/. – С.97-99.
7. Добровольский А.О. Чёрные клубки в Поднестровье и Побужье. Древности степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье. – 1990.– С.153-159.
8. Козловский А.А. Этнический состав оседлого населения южного поднепровья в IX-XIV вв. Земли Южной Руси. Сборник научных трудов. – К., 1985. – С.62-71.
9. Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї /ІІ-ХІІІ ст./ – К. – 1975.
10. Троицкая летопись. – СПб. – 1846, Т.І. – С.218 /Л.СРЛ/. Летелись по Ипатскому списку, 1871. – С.242.
11. Плетнева С.А. Степи Евразии в эпоху средневековья. – М.,1981. – карта 81. – С.257.
12. Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. – К., 1884. – С.211.
13. Герберштейн С. Записки о Московии. – СПб,

1866. – С.139. 14. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – Львів, 1991. – Т.11. – С.6. 15. Грушевський М. Вказана праця. – С.183. 16. Яворницький Д.І. Вказана праця. – С.108. 17. Кучера М.П. Середньовічне городище біля с.Сокільці на Південному Бузі. – Археологія. – Т.ХІХ. – Київ. – С.201-214. 18. Мовчанівський Н. Очерк известий о Подольской земле до 1432 г. – К., 1885. – С.135 і ін. 19. Винокур І.С., Телегін Д.Я. Археологія України. – К., 1994. – С.301.

Л.С.Лиса, А.К.Лисий

ШАРГОРОДСЬКИЙ КОСТЬОЛ В ПЕРШІ СТОЛІТТЯ СВОГО ІСНУВАННЯ

Перші історичні відомості про Шаргород стосуються кінця XIV ст. Тоді, 5 травня 1383 р., литовський князь Вітовт видав грамоту на володіння землею з прилеглими лісами, де нині розташований Шаргород, своєму слугі Василю Карачевському. У дарчій грамоті зазначалося: "Позволяємо заснувати село Княжа Лука на мокрому корені, в Подільській землі, в Кам'янецькому повіті, між річками Мурашками до берегів Мурашки Сенковської, з лісом, котрий називають Строїв Ріг і Куликовими лісами аж до місця, де впадає Мурашка Сенковська в Мурафу Велику, Василю Карачевському, слугі нашому, а даємо йому з усіма лісами, полями, луками і всіма маєтками, йому і його дітям, всім його потомкам на віки віків..."¹. Оригінал цього привілею на пергаменті без печатки знаходився в Шаргородському архіві².

Але ця місцевість довгий час залишалась малозаселеною. З часом вона стала належати кам'янецьким єпископам. У 1579 р. в суботу після святого Валентина у Львові великий канцлер коронний Ян Замойський обміняв половину містечка Праги під Варшавою на Карачеву Пустку³. Польський король Стефан Баторій у привілеї від 26 березня 1583 зауважував: "Коли повідомив нас Ян Замойський, канцлер великий коронний, що на грунтах його власності: Кацмазівці, Попівці, Васильківці, Гайдуківці, Кашівці та Микулинці у добре місце, де річка Ковбасна впадає до Мурашки, на якому має намір заснувати Сірий /Шари/ Град і обнести його валом. Що допомогло б стримувати часті набіги татарів і залюднити знищену ворогами територію. Охоче цю справу дозволяємо виконати, за яку і ми, наступники наші вдячні йому будемо. Для заохочення будівництва звільняємо від всіх оплат, податків, данин і тягарів на 20 років"⁴.

Так, близько 1585 р. виникло місто Шаргород, а королівський привілеї Сигизмунда III від 26 січня 1588 р. проголошував, що місту Шаргороду в 6 милях від Бару, перед тим за три роки заснованому, надається магдебургське право, запроваджується торг /базар/ в суботу, ярмарки - на Новий рік та Трійцю. Аби підтримати розбудову і зростання міста, купцям з Волощини й Туреччини, які прямували до інших міст воєводства чи в інші землі, наказано завжди робити зупинку в Шаргороді: два дні товари продавати і лише третього рушати далі. Дозволялось також міщанам гендлювати з волохами, турками і татарами, різні товари через Бар розвозячи, продавати та міняти без жодної перешкоди. А за герб міста видавалось зображення святого Флоріана в латах римського легіонера, що з правого боку мав щит, на якому викарбувано три списи, а в лівій руці тримав начиння з водою, щоб гасити пожежу⁵.

Флоріан - один з найпопулярніших у середньовіччі святих. Офіцер римського легіону поблизу Відня, Флоріан зазнав жорстоких тортур та мученицької смерті за християнську віру: він відмовився спалити кадило і загинув. Сталося це приблизно року 304-го, коли імператор Діоклетіан чинив масові переслідування та гоніння християн. Знівечене тіло Флоріана було кинуте у річку, згодом його випадково знайшла дівчина Валерія і поховала поблизу Відня. З часом там вибудували кляштор бенедектинців. Й досьогодні святий Флоріан - патрон Віденської архідієцезії⁶.

Культ святого Флоріана швидко поширився Європою. 1528 року в Кракові сталася велика пожежа. Вона знищила всю частину міста, звану Клепаж, залишила неушкодженим лише костюл святого Флоріана /один з найперших костюлів на його честь, збудований ще у 1184 р./ . У містах середньовіччя, де переважали дерев'яні будівлі,